

DOI: 10.61718/cros2025.01

УДК 614:351:005.334; 614.8:351; 614:378.14(477)

Яшук Петро Володимирович

ORCID: 0009-0009-9367-0604

Науково-практичний центр «Вітальна безпека»

Громадська організація «Асоціація лікарів Хмельниччини»

Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Анатолія Назаренка

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ВІТАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ У СИСТЕМІ ГРОМАДСЬКОГО ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ: СТРАТЕГІЧНІ ТА ОПЕРАТИВНІ ПРІОРИТЕТИ

У статті досліджується інституціоналізація вітальної безпеки у системі громадського здоров'я України в умовах багатфакторних загроз та воєнного стану. Обґрунтовано актуальність інтеграції безпекового виміру в традиційну парадигму *public health*, яка історично фокусувалася на профілактичних, медичних та санітарно-епідеміологічних аспектах, але в сучасних умовах виявляється недостатньою. Визначено поняття «вітальна безпека» як інтегративну політику життєзбереження в системі громадського здоров'я. Показано, що вітальна безпека не є лише набором алгоритмів реагування, а виступає комплексною концепцією, спрямованою на збереження життя, здоров'я і соціальної стійкості в кризових умовах. Методологічною основою дослідження є **policy-analysis**, компаративний аналіз міжнародних практик та огляд національного законодавства у сферах громадського здоров'я і цивільного захисту. На основі міждисциплінарного синтезу виокремлено ключові складові інституціоналізації: інтеграція вітальної безпеки в державне управління та міжсекторальну взаємодію (МОЗ, органи місцевого самоврядування, ДСНС, освітні й соціальні інституції), створення нормативних актів і протоколів, що закріплюють поняття у правовому полі, підготовка кадрів із новими компетентностями (медичними, правовими, психологічними, управлінськими) та розробка індикаторної системи для оцінки ефективності впровадження. Результати дослідження засвідчують, що вітальна безпека здатна стати стратегічною рамкою розвитку національної системи громадського здоров'я. Вона дозволяє поєднати медичні й гуманітарні підходи з безпековими, створити уніфіковані алгоритми дій для державних і недержавних суб'єктів та забезпечити оперативність реагування на надзвичайні ситуації. Отримані результати підкреслюють значення вітальної безпеки як ключового напрямку розвитку системи громадського здоров'я в Україні та засвідчують необхідність її подальшої інституціоналізації в державній політиці. Ключові слова: вітальна безпека, громадське здоров'я, інституціоналізація, державна політика, стратегічні пріоритети, міжсекторальна взаємодія, стійкість суспільства.

Вступ. Сфера громадського здоров'я України перебуває у фазі глибокої трансформації, що зумовлено одночасно внутрішніми процесами реформування системи охорони здоров'я та зовнішніми викликами, серед яких особливе місце займають війна, глобальні епідемії, техногенні й екологічні катастрофи [7, 10]. Ці обставини актуалізують необхідність не лише оновлення управлінських моделей і медичної інфраструктури, а й переосмислення базових концептуальних засад, на яких ґрунтується громадське здоров'я як державна політика.

Класична модель *public health*, сформована навколо профілактики захворювань, санітарно-епідеміологічного нагляду та надання медичної допомоги, поступово втрачає спроможність адекватно реагувати на сучасні виклики [8, 10]. Війна, масові переміщення населення, гуманітарні кризи, деградація соціальної інфраструктури та психологічні травми населення показали, що збереження життя і здоров'я громадян неможливе без інтеграції безпекового виміру в систему охорони здоров'я. Це вимагає створення нової, комплексної рамкової політики, здатної поєднати медичні, соціальні, правові, психологічні та управлінські підходи.

Останніми роками у світовій науці набули розвитку міждисциплінарні концепти **resilience**, **health security**, **human security**, які пропонують ширше бачення захисту людини та суспільства [1-4]. Водночас

український контекст потребує власного концептуального рішення – інтегративної моделі, що враховує реалії воєнного стану, соціальну вразливість, проблеми переміщення населення та міжсекторальну взаємодію. У цьому контексті формується нова парадигма – **вітальна безпека**, яка покликана стати ключовим елементом модернізації громадського здоров'я та системи державного управління в цілому.

Актуальність. Система громадського здоров'я України функціонує в умовах глибоких трансформацій, спричинених внутрішніми реформами та зовнішніми кризовими впливами. Серед них – війна, глобальні епідемії, техногенні й екологічні катастрофи, що суттєво впливають на життєздатність суспільства [7, 10]. За таких умов традиційна модель *public health*, зорієнтована переважно на профілактику, епідеміологічний контроль і надання медичної допомоги, не забезпечує належної стійкості держави та захисту людини. Вона потребує системного посилення через інтеграцію безпекового, гуманітарного й управлінського вимірів [2, 3].

Зростання масштабів сучасних загроз актуалізує потребу в новій концептуальній рамці, яка здатна забезпечити цілісну політику життєзбереження [4, 5]. Саме тому розробка й інституціоналізація **вітальної безпеки** виступає ключовим напрямом розвитку системи громадського здоров'я.

Термін «вітальна безпека» походить від латинського *vita* – «життя» і в найширшому значенні означає **безпеку життя** – створення умов для збереження біологічного існування людини, її психічної рівноваги, соціальної суб'єктності та гідності в умовах кризових загроз.

Вітальна безпека розглядається не як набір інструкцій чи алгоритмів реагування, а як інтегративна політика, спрямована на збереження життя, здоров'я та соціальної стійкості населення [4, 8, 10, 11, 12]. Вона об'єднує медичні, правові, соціальні, психологічні та управлінські компоненти в єдину систему, формуючи основу міжвідомчої співпраці у сфері громадського здоров'я.

Сутність вітальної безпеки полягає у створенні **цілісної системи**, що включає:

- **управлінські моделі** координації між МОЗ, органами місцевого самоврядування, ДСНС, соціальними та освітніми інституціями;
- **нормативно-правове забезпечення** і протоколи, що фіксують стандарти життєзбереження в правовому полі;
- **кадрову підготовку** фахівців із новими міждисциплінарними компетентностями — медичними, правовими, психологічними, управлінськими;
- **індикаторну систему оцінювання** рівня стійкості й готовності суспільства до надзвичайних ситуацій [9].

Важливо підкреслити, що вітальна безпека не є відокремленою від громадського здоров'я категорією – навпаки, вона становить його **фундаментальну складову**, наповнюючи традиційну практику *public health* новим гуманітарно-безпековим змістом [8, 10]. Завдяки цьому формується нова культура захисту життя, що ґрунтується на пріоритетності гідності, стійкості та права людини на безпечне існування.

Запровадження концепції вітальної безпеки як стратегічної основи державної політики у сфері громадського здоров'я створює передумови для:

- розробки **нових стандартів і протоколів** дій під час кризових ситуацій;
- підвищення рівня **підготовки кадрів** і професійної відповідальності фахівців;
- формування **інтегрованої системи гарантій** для збереження життя й здоров'я населення;
- зміцнення **національної стійкості** через гармонізацію українських практик із міжнародними стандартами у сферах *public health* і *health security* [1-4; 10].

Відтак, інституціоналізація вітальної безпеки є не лише науковою новацією, а й **практичною необхідністю**. Вона забезпечує перехід від фрагментарних заходів до створення цілісної політики, яка поєднує стратегічні та оперативні пріоритети держави, розвиває міжсекторальну взаємодію й закладає основи нової моделі життєздатності українського суспільства в умовах воєнних і посткризових трансформацій.

Мета дослідження полягає у науковому обґрунтуванні та концептуалізації вітальної безпеки як рамкової політики у сфері громадського здоров'я України, визначенні її стратегічних та оперативних пріоритетів, а також у формулюванні пропозицій щодо інституціоналізації цієї концепції у державному управлінні, нормативному забезпеченні, кадровій підготовці та системі індикаторів.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати сучасний стан та виклики системи громадського здоров'я України в умовах воєнного стану й багатофакторних загроз.
2. Розкрити сутність та визначення поняття «вітальна безпека» як інтегративної категорії у сфері громадського здоров'я.
3. Визначити основні елементи інституціоналізації вітальної безпеки: governance, нормативне забезпечення, кадрова підготовка, індикаторна система.
4. Дослідити можливості міжсекторальної взаємодії у впровадженні концепції вітальної безпеки на національному та місцевому рівнях.
5. Обґрунтувати практичне значення вітальної безпеки для зміцнення стійкості суспільства та формування нової культури громадського здоров'я.

Матеріали і методи дослідження. Під час дослідження використано комплекс методів, що забезпечили цілісність і достовірність результатів. Основою став метод **policy-analysis**, який дозволяє аналізувати державні політики у сфері громадського здоров'я та визначати їх відповідність сучасним викликам. Застосування цього методу дало можливість дослідити, наскільки чинні стратегії та програми охоплюють безпековий вимір, та обґрунтувати необхідність інституціоналізації вітальної безпеки.

Важливу роль відіграв **порівняльний аналіз (comparative analysis)**, що дозволив зіставити українські практики з міжнародними підходами до health security, resilience та human security. У процесі дослідження враховано рекомендації Всесвітньої організації охорони здоров'я, Європейського центру профілактики та контролю захворювань, а також окремі кейси з практики ЄС, Ізраїлю та США [2, 6, 7], які продемонстрували ефективність інтегративних моделей громадського здоров'я з акцентом на безпеку та стійкість.

Застосовано **огляд нормативно-правової бази України**, зокрема законів і підзаконних актів у сферах охорони здоров'я, цивільного захисту, безпеки населення та соціального захисту. Це дозволило виявити фрагментарність чинних регуляцій і відсутність єдиної концептуальної категорії, що інтегрувала б різні аспекти безпеки життя у систему громадського здоров'я.

Використано також метод **міждисциплінарного синтезу**, що забезпечив поєднання знань із медицини, права, психології, соціології та державного управління. Зазначений підхід дозволив сформулювати цілісне уявлення про сутність вітальної безпеки та визначити шляхи її інституціоналізації у практику громадського здоров'я.

Для забезпечення наукової аргументації було застосовано **метод системного аналізу**, що допоміг виявити взаємозв'язки між управлінськими структурами, нормативними механізмами, кадровою підготовкою та системами моніторингу. Це дозволило представити вітальну безпеку не як окремий набір заходів, а як комплексну рамкову політику, інтегровану у стратегічне та оперативне управління громадським здоров'ям.

Отже, використання комбінації зазначених методів дало змогу не лише концептуалізувати поняття вітальної безпеки, а й обґрунтувати практичні шляхи її впровадження у державну політику та управлінські рішення.

Результати дослідження. Нинішня система громадського здоров'я України переживає трансформаційний етап, що зумовлений не лише глобальними викликами, але й особливою ситуацією воєнного стану, масових переміщень населення, руйнації інфраструктури та підвищених ризиків для життя й здоров'я людини. У таких умовах традиційна парадигма public health, яка тривалий час зосереджувалася на медичних, санітарно-епідеміологічних і профілактичних аспектах, потребує суттєвого розширення та інтеграції безпекового виміру. Саме в цьому контексті постає концепція «вітальної безпеки» – нової рамкової категорії [8], що пропонує системний підхід до захисту життя та здоров'я людини, суспільства й держави.

Практичний вимір вітальної безпеки розглядається не як абстрактна категорія, а як інтегративна політика, що поєднує медичні, правові, соціальні, освітні та управлінські компоненти. Її сутність полягає в тому, щоб забезпечити не лише готовність системи до реагування на надзвичайні ситуації, але й сформувати комплекс профілактичних і превентивних механізмів, які знижують рівень вразливості населення. Запропонований підхід виходить за межі вузького трактування безпеки як набору інструкцій і створює умови для формування цілісної рамки політики. Вона охоплює інституційні механізми управління, підготовку кадрів

нової генерації, формування сучасної нормативної бази та запровадження системи індикаторів, що дозволяють оцінювати стійкість суспільства й ефективність державної політики у сфері громадського здоров'я.

У сучасному світі, де війни, пандемії, технологічні катастрофи й екологічні кризи дедалі частіше стають реальністю, необхідність концептуалізації та інституціоналізації «вітальної безпеки» є вкрай актуальною. Вона постає як міст між public health і системою національної безпеки, забезпечуючи інтеграцію гуманітарного, безпекового та медичного вимірів. Такий підхід дозволяє заповнити прогалину між класичною моделлю охорони громадського здоров'я, орієнтованою на профілактику й лікування, та сучасними потребами держави й суспільства у забезпеченні стійкості й життєздатності в умовах багатофакторних загроз.

Вітальна безпека має стратегічний характер і не зводиться до набору інструкцій чи алгоритмів реагування. Це насамперед рамкова політика, що спирається на чотири ключові елементи: систему управління (governance), нормативне забезпечення (закони, стандарти, протоколи, державні програми), кадрову підготовку (освітні курси, безперервний професійний розвиток, міждисциплінарні компетенції) та індикаторну систему (показники, за якими вимірюється життєздатність і стійкість) [5, 9]. Лише поєднання цих складових створює підґрунтя для формування нової політики громадського здоров'я, яка здатна відповідати на виклики сьогодення.

Одним із важливих завдань інституціоналізації «вітальної безпеки» є її впровадження в систему управління громадським здоров'ям на національному та регіональному рівнях. Це передбачає, що Міністерство охорони здоров'я України, органи місцевого самоврядування та інші державні структури повинні не просто координувати медичні й санітарні заходи, а й включати безпековий вимір у всі стратегічні документи, плани та програми. Важливим у цьому контексті є міжсекторальна взаємодія: охорона здоров'я не може існувати ізольовано, і для ефективного захисту життя потрібно залучати освіту, правоохоронні органи, систему цивільного захисту, соціальні служби, неурядові організації та міжнародних партнерів. Саме інтегративний характер governance у поєднанні з концепцією «вітальної безпеки» дозволяє створити багаторівневу систему гарантій життєздатності суспільства.

Інституціоналізація вітальної безпеки неможлива без чіткого нормативного підґрунтя. Нині в Україні існує низка законодавчих і підзаконних актів, що регулюють діяльність у сфері громадського здоров'я, цивільного захисту та безпеки населення. Однак їхня фрагментарність і відсутність єдиної рамкової концепції знижують ефективність реагування на кризові ситуації [1, 10]. Вітальна безпека, будучи інтегративною категорією, потребує окремої інституціоналізації у вигляді державної програми, стандартів та протоколів, які б поєднували медичний, правовий і безпековий виміри. Її впровадження у стратегічні документи дозволило б уніфікувати підходи до захисту життя і здоров'я на національному та місцевому рівнях, створити єдині алгоритми дій для різних інституцій, а також підвищити рівень відповідальності за їх реалізацію.

Розвиток нормативного середовища має включати не лише внесення змін до чинних законів, а й розробку нових рамкових актів, що закріплювали б поняття вітальної безпеки як складову громадського здоров'я. Це потребує офіційного визначення терміна, чіткої регламентації його завдань та сфер застосування, а також механізмів моніторингу й контролю. Наявність уніфікованих стандартів і протоколів дозволить органам влади, медичним закладам, навчальним установам та іншим суб'єктам діяти за єдиною логікою та уніфікованим алгоритмом у разі надзвичайних ситуацій. Більше того, формалізація вітальної безпеки у правовому полі створить основу для міжнародної співпраці й гармонізації українських практик із європейськими та світовими стандартами, що особливо важливо у процесі інтеграції до ЄС.

Поряд із нормативними аспектами ключовим елементом інституціоналізації є кадрова політика. Громадське здоров'я неможливе без фахівців, які мають міждисциплінарні компетенції й здатні діяти на стику медицини, права, психології та державного управління. Вітальна безпека передбачає формування нового покоління кадрів, які володітимуть знаннями про алгоритми реагування на кризи, основами медичної допомоги в екстремальних умовах, психологічною підтримкою населення, правовим захистом та навичками комунікації ризиків [5, 9]. Цього можна досягти лише через інтеграцію відповідних модулів у програми підготовки в закладах вищої освіти та впровадження курсів безперервного професійного розвитку для медичних працівників, педагогів, соціальних працівників і представників органів влади.

Система безперервного професійного розвитку має стати не просто формальним механізмом підвищення кваліфікації, а справжнім інструментом формування нових компетентностей. Це означає, що програми БІР повинні включати тематичні блоки, присвячені вітальній безпеці, із залученням експертів з охорони здоров'я, безпеки, права, психології та кризового менеджменту. Важливою складовою таких програм є практичні тренінги, симуляційні вправи та міжвідомчі навчання, які дозволяють виробити навички швидкого прийняття рішень і координації дій у стресових умовах. Зрештою кадрова підготовка стає не лише освітнім, а й безпековим пріоритетом держави.

Не менш важливим аспектом є створення індикаторної системи, яка дозволить вимірювати ефективність упровадження вітальної безпеки та життєздатність системи громадського здоров'я загалом. У сучасних умовах недостатньо лише кількісних показників, що відображають рівень захворюваності чи доступність медичних послуг. Потрібно розробити комплексний набір індикаторів [4, 7], який би враховував клінічні, інфраструктурні, поведінкові та психосоціальні параметри. Наприклад, такими індикаторами можуть бути рівень готовності закладів охорони здоров'я до надзвичайних ситуацій, наявність кризових планів у громадах, охоплення населення навчальними програмами з базових навичок безпеки, рівень психологічної підтримки вразливих груп, а також ступінь міжвідомчої координації під час криз.

Індикатори виконують подвійну роль. По-перше, вони дають змогу відстежувати ефективність заходів і політик у сфері громадського здоров'я та безпеки. По-друге, вони стають інструментом стратегічного планування, дозволяючи визначати пріоритетні напрями розвитку та оперативно реагувати на виявлені прогалини. Формування індикаторної системи є важливим кроком у напрямі доказового управління, адже саме дані й показники можуть слугувати основою для прийняття рішень на державному та місцевому рівнях. Як наслідок, вітальна безпека стає не лише концептуальною рамкою, а й практичним інструментом оцінки та планування.

Сучасні виклики, перед якими постає Україна, надають темі вітальної безпеки особливої ваги. Повномасштабна війна, щоденні ракетні обстріли та терористичні акти, масові переміщення населення, втрата житла та інфраструктури створюють безпрецедентний рівень ризиків для життя і здоров'я громадян. До цього додаються й інші загрози – від пандемій до екологічних катастроф і техногенних аварій. У цих умовах традиційна модель громадського здоров'я, зосереджена на профілактиці та лікуванні, виявляється недостатньою. Потрібна інтегративна концепція, здатна об'єднати медичний і безпековий виміри, врахувати психологічні та соціальні аспекти та забезпечити стійкість суспільства в цілому. Саме таку роль покликана відігравати вітальна безпека.

Актуальність її інституціоналізації полягає в тому, що без чіткої рамки політики неможливо ефективно координувати дії державних структур, органів місцевого самоврядування, освітніх закладів, громадських організацій та міжнародних партнерів. Вітальна безпека створює умови для формування єдиного дискурсу, в якому життя і здоров'я людини стають ключовою цінністю, а всі інституції працюють синхронно задля їх збереження. Це означає, що впровадження концепції має відбуватися не лише у сфері охорони здоров'я, а й у всіх політиках, які прямо чи опосередковано впливають на безпеку громадян: від освіти й соціального захисту до оборони та цивільного захисту.

Важливо наголосити, що інституціоналізація вітальної безпеки – це не одноразовий акт, а тривалий процес, який передбачає адаптацію нормативної бази, підготовку кадрів, створення індикаторних систем і формування нової культури безпеки. Його успіх залежить від політичної волі, міжсекторальної взаємодії та участі громадянського суспільства. Національний рівень має забезпечити стратегічну рамку та ресурси, тоді як регіональний і місцевий рівні – адаптацію та реалізацію конкретних заходів. Така багаторівнева система дозволяє врахувати специфіку кожної громади, підвищити ефективність управління ризиками та забезпечити оперативність реагування.

Значення вітальної безпеки для громадського здоров'я сьогодні полягає не лише у збереженні фізичного життя, але й у підтримці психологічної стійкості та соціальної єдності. Вона сприяє зниженню рівня вторинної віктимізації, запобігає дезорганізації суспільства в кризових умовах і формує культуру взаємодопомоги. У цьому сенсі вітальна безпека виступає не лише як стратегічна політика, але й як гуманітарна парадигма, що підсилює цінність людського життя та гідності.

У підсумку, інституціоналізація вітальної безпеки у системі громадського здоров'я України є стратегічним і водночас невідкладним завданням. Вона створює основу для цілісної державної політики, що

здатна об'єднувати різні сфери суспільного життя задля захисту людини. В умовах багатофакторних загроз її впровадження постає не лише як наукова інновація, а як практична необхідність для збереження життя і гідності громадян. Для держави це відкриває можливість побудови стійкої та адаптивної системи громадського здоров'я, а для міжнародної спільноти – слугує прикладом інтеграції гуманітарного та безпекового підходів, що може мати універсальне значення.

Таким чином, вітальна безпека постає як фундамент, на якому може формуватися сучасна політика громадського здоров'я в Україні. Вона поєднує медичні, соціальні та правові виміри, сприяє цілісності стратегічних і оперативних рішень та формує нову культуру ставлення до життя й здоров'я. Її впровадження є ключовою умовою стійкості суспільства й ефективного функціонування держави у кризових ситуаціях.

Висновки.

1. **Поняття «вітальна безпека»**, що походить від лат. *vita* – **життя**, є інтегративною категорією громадського здоров'я, яка поєднує медичні, правові, соціальні та управлінські аспекти й формує цілісну рамкову політику захисту життя та здоров'я населення.

2. **Інституціоналізація вітальної безпеки** у системі громадського здоров'я України є стратегічною необхідністю в умовах воєнного стану та багатофакторних загроз, оскільки традиційна модель public health не здатна повною мірою забезпечити стійкість і життєздатність суспільства.

3. Ключовими елементами інституціоналізації є: governance та міжсекторальна взаємодія (МОЗ, органи місцевого самоврядування, ДСНС, соціальні та освітні інституції), нормативне забезпечення (закони, стандарти, протоколи), кадрова підготовка (освітні програми, безперервний професійний розвиток) та система індикаторів для оцінки ефективності впровадження.

4. **Реалізація концепції вітальної безпеки** потребує адаптації нормативно-правової бази, розробки державних програм, інтеграції спеціалізованих курсів у систему освіти та впровадження індикаторів, які дозволять здійснювати моніторинг готовності та стійкості системи громадського здоров'я.

5. Інституціоналізація вітальної безпеки створює передумови для підвищення стійкості суспільства, формування нової культури безпеки та захисту гідності людини, а також сприятиме гармонізації українських практик з міжнародними стандартами public health та health security [1, 3, 4].

Подальший розвиток концепції вітальної безпеки передбачає її запровадження у наукові дослідження, освітні програми підготовки та підвищення кваліфікації кадрів, а також поступову інтеграцію у законодавчий простір як фундаментальної складової державної політики у сфері громадського здоров'я.

Джерела.

1. Всесвітня організація охорони здоров'я. Міжнародні медико-санітарні правила (2005). 3-є вид. Женева: ВООЗ; 2016.
2. Всесвітня організація охорони здоров'я. Рамкова програма управління надзвичайними ситуаціями у сфері охорони здоров'я та ризиками стихійних лих (Health EDRM). Женева: ВООЗ; 2019.
3. Управління ООН з питань зниження ризику лих (UNDRR). Сендайська рамкова програма зі зниження ризику лих на 2015–2030 рр. Женева: UNDRR; 2015.
4. Всесвітня організація охорони здоров'я. Системи охорони здоров'я для безпеки здоров'я: рамкова програма зміцнення. Женева: ВООЗ; 2021.
5. Асоціація шкіл громадського здоров'я Європейського регіону (ASPHER). Європейський перелік базових компетентностей фахівця з громадського здоров'я. Видання 2021. Брюссель: ASPHER; 2021.
6. Всесвітня організація охорони здоров'я. Комунікація ризиків у надзвичайних ситуаціях у сфері громадського здоров'я: настанови ВООЗ з комунікації ризиків під час надзвичайних ситуацій (ERC). Женева: ВООЗ; 2017.
7. Всесвітня організація охорони здоров'я. Формування стійких систем охорони здоров'я для загального охоплення послугами охорони здоров'я та безпеки здоров'я під час пандемії COVID-19 та після неї. Женева: ВООЗ; 2021.
8. Кікбуш І., Гляйхер Д. Управління охороною здоров'я у XXI столітті. Копенгаген: Регіональне бюро ВООЗ у Європі; 2012.
9. Всесвітня організація охорони здоров'я. Рамкова програма підготовки фахівців охорони здоров'я до врахування соціальних детермінант здоров'я. Женева: ВООЗ; 2010.
10. Міністерство охорони здоров'я України. *Стратегія розвитку системи громадського здоров'я України на період до 2030 року*. Київ: МОЗ України; 2022.
11. Яшук П. В. *Вітальна безпека вразливих верств населення в умовах загроз терористичного характеру та інших форм насильства: практичний порадиш*. Вінниця: ТОВ «Твори», 2025. 104 с.
12. Рижов І. М., Яшук П. В. *Vital Security Paradigm in the New Millennium: Coordinate System and State-of-the-Art*. Journal of Law and Political Sciences (JLPS). Vol. 46, Issue 3 (Special Issue, July 2025). Амман (Йорданія): Al-Bayader – Al-Rawnaq, Abdullah Al Shahwan St, Bldg 8, 2025. С. 94-127. P-ISSN 2222-7288, E-ISSN 2518-5551.

Публікацію та сертифікат розміщено за посиланням <https://www.newroute.org.ua/isp>